

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ СУЧАСНИХ ПІДЛІТКІВ

Актуальність проблеми девіантної поведінки полягає вже в тому, що вона знаходиться на межі багатьох наук: соціології, психіатрії, психології, педагогіки, філософії, кожна з яких має власні методологічні підходи до її вивчення, власну термінологію, власне розуміння механізмів виникнення девіантної поведінки.

У зв'язку з цим, поняття "Девіантна поведінка" то непомірно розширюється, охоплює всі форми порушень поведінки у здорових і психічно хворих людей, то звужується до соціально-психологічного, характерологічного розлади поведінки тільки у здорових осіб.

У сучасній психології існують різні підходи до визначення цього поняття. Так, А.Є.Лічко розглядає два основні поняття:

1) *делінквентна поведінка* – ланцюг дрібних вчинків, правопорушень, відмінних від криміналу, тобто тих, що не підпадають під статтю Кримінального кодексу. Делінквентна поведінка починається зі шкільних прогулів і залучення до асоціальних груп ровесників, за цим слідує дрібне хуліганство, знущання з молодших і слабкіших, вимагання дрібних кишенькових грошей, викрадання (з метою «покататися») велосипедів і мотоциклів, які потім кидають будь-де, "домашні крадіжки" невеликих сум грошей і тому подібне. Всі ці дії не є приводом для покарання відповідно до кримінального законодавства, а в дорослих це найчастіше причини адміністративних стягнень. За А.Є.Лічко в більшості випадків делінквентність має соціальні причини.

2) *девіантність* (відхилення від норми) – поняття ширше, воно включає не тільки делінквентність, але й інші порушення поведінки – від алкоголізації до суїцидальних спроб [9].

В.Т. Кондрашенко пропонує складнішу структуру форм порушення поведінки. На його думку порушення поведінки або дисморесии включають девіантну поведінку (відхилення в поведінці здорових людей), для характеристики якого потрібні соціальні, психологічні, правові критерії і моресопатин (порушення поведінки при нервово-психічних захворюваннях), для характеристики яких потрібні медичні критерії [цит. по 5].

В.В. Ковальов, А.Г. Амбрумова, Л.Я. Жезлова пропонують такі різновиди відхиленої поведінки:

- 1) антидисциплінарна поведінка;
- 2) антисоціальна поведінка;
- 3) делінквентна (преступна) поведінка;
- 4) аутоагресивна поведінка.

На наш погляд, пропонована класифікація не є коректною, тому що в більшості юридичних і психологічних джерел під антисоціальною поведінкою розуміється саме злочинне.

В.М. Кудрявцев розділяє всі види поведінки, що відхиляється, на три групи:

- 1) відхилення корисливої орієнтації;
- 2) відхилення агресивної орієнтації, викликані мотивами помсти, ворожості, неповаги до людини;
- 3) відхилення соціально-пасивного типу, пов'язані з відчуженням від інтересів суспільства і колективу (зловживання алкоголем і наркотиками, суїцидальна поведінка) оскільки ці явища є дійсною формою відходу від активного життя і відмовою від рішення особових і соціальних проблем [12].

Для психологічної практики велике значення має вивчення мотивації відхилень у поведінці, що надає відповідь на питання, чому людина вчиняє саме так, а не інакше.

Виділяють наступні основні функції мотивації:

- відбивну;
- спонукальну;
- контролюючу.

Природно, що кожна наука, що займається дослідженням девіантної поведінки і що використовує феномен мотивації, намагається з його допомогою вирішити власні специфічні завдання. Тому філософія тяжіє до відбивної функції, психологія – до спонукальної, педагогіка – до регулятивної, а правознавство – до контролюючої.

Відбивна функція, - мотивація девіантної поведінки відображає не тільки асоціальну ситуацію, але і весь попередній вплив оточення, яке сформувало особу з антисоціальною поведінкою. Саме через відбивну мотивацію реалізується детерміація девіантної поведінки зовнішнім середовищем.

Мотивація відображає також і основні властивості особи тому що людина ніде не виявляється так ясно і так повно, як в мотиві поведінки.

Спонукальна функція – безпосередньою спонукальною силою поведінки є інтереси, емоції, вимоги, звички і особливо, актуальна потреба, які трансформувалися в конкретний мотив.

Спонукальним стимулом, мотивом активності людини є, як відзначав О.М. Леонтьєв, його потреби [7]. У людини мотивація залежить від минулого досвіду, навчання, від соціальних, характерологічних і культурних чинників. Рівень мотивації визначається вибором мети, рівнем домагань, успіхом і неуспіхом. Можна виділити мотивації: біологічну, пізнавальну, соціальну, позитивну і негативну. Неуспіх у результаті перешкод та несприятливих обставин може породжувати стан конфлікту і фрустрації, агресії і регресії, тривалої психічної напруги, реакції заміщення, зсуву.

Потреба, що спонукає людину до активності, може реалізовуватися в мотивах її поведінки безпосередньо (матеріальна потреба – користь; статева потреба – сексуальне збудження) або опосередковано. Наприклад, такі мотиви поведінки, як помста, озлобленість, образа, не є безпосереднім продовженням тих або інших потреб.

Дослідження структури мотивів правопорушень у неповнолітніх показали, що мотиви крадіжок і розкрадань у підлітків в більшості випадків не зводяться до користі, а включають наслідування моді, захоплення річчю, потребу в самоствердженні. На жаль, більшість кримінологів вважають, що корисливі злочини завжди скоюються з корисливих мотивів. Це відбувається тому, що корисливі мотиви завжди лежать на поверхні і внаслідок цього в першу чергу привертаять до себе увагу. Проте, поведінка людини завжди є полімотивованою і разом з проявленням ззовні, можуть існувати інші, у т.ч. несвідомі або частково усвідомовані. Аналогічне явище ми маємо у випадках kleptomaniї, під якою розуміється неусвідомлене безмотивне бажання зробити крадіжку, за своєю природою непереромне, не дивлячись на прагнення індивіда протистояти спонуді. Існують різні точки зору на природу kleptomaniї. Психоналіз традиційно розглядає kleptomaniю як «клапан» для реалізації садомазохістських тенденцій. М.І. Лукомська називаючи kleptomaniю «патичною крадіжкою», підкреслює, що метою її є не матеріальна вигода, а сам процес крадіжки. Тут мотивами можуть виступати самоствердження, помста, прагнення привернути увагу й ін. [8].

Регулятивна функція мотивації полягає у виборі шляху до поставленої мети.

Для досягнення будь-якої мети існує багато шляхів і, отже, наслідки поведінки можуть бути різними.

Наприклад, потреба збагачуватися може бути реалізована чесною працею, а не крадіжкою. Віддаючи перевагу асоціальному або антисоціальному шляху, суб'єкт утрачає адекватність відзеркалення реальної дійсності, оскільки відбувається ігнорування інформації, що заважає задоволенню потреби.

Контролююча функція набуває особливого значення на останніх етапах мотиваційного циклу, у період здійснення антипромадського вчинку, а також при оцінці його наслідків.

Зіткнувшись з непередбаченими обставинами, суб'єкт, схильний до девіантної поведінки, вимушений наново переробляти весь мотиваційний цикл. Серйозна перешкода на шляху до досягнення мети може привести до відмови від її досягнення або до вироблення нового рішення, що допомагає подолати перешкоду. Проте, вибірково емпіричне дослідження В.В. Гульдана і Ю.М. Антоняна, проведене за допомогою ММРІ показало, що ригідність, тобто нездатність особи змінити свою поведінку відповідно до зміни ситуації, не дивлячись на те, що зовнішні обставини стали іншими, разом з імпульсною і соціально-психологічною ізоляцією, відчуженістю належать до найхарактерніших рис особи правопорушника (у тому числі й неповнолітнього). Вони найчастіше зустрічаються в осіб, що здійснюють грабж, розбій, згвалтування, вбивства [1; 4].

До основних мотивують чинників девіантної поведінки відносяться: 1) спосіб життя в широкому сенсі; 2) безпосереднє соціальне середовище або соціальна (еталонна) група. Причому, впливати на девіантну поведінку може не тільки антипромадська група, але й цілком сприятлива з точки зору права спільність, якщо її спосіб життя здається вельми привабливим для людини, що росте, не входячи до її складу; 3) ситуація, певні вимоги до поведінки суб'єкта в даній ситуації (соціальна роль). Якщо людина потрапляє в нове для неї мікросередовище (гуртожиток, армія, нова сім'я й ін.), вона не може відтворити у своїй поведінці спосіб життя того середовища, до якого належала раніше. Отже, мотивом поведінки може бути захист належності (часто неусвідомлена) до колишньої групи або способу життя. Ігнорування вказаної особової тенденції до відповідності звичного образу життя й мотивації поведінки нерідко є причиною незрозуміння таких вчинків, як утеча зі школи, армії, неефективність заходів включення у суспільно корисний спосіб життя бродяг, злісних правопорушників. Мотивом девіантної поведінки може бути «ролевий конфлікт», тобто ситуація, коли одна із соціальних ролей (як очікувана поведінка) вступає в конфлікт з правилами поведінки другої ролі (підліток, будучи членом порядної сім'ї та вчитися в школі, може бути одночасно членом або навіть ватажком асоціальної групи); 4) сама особа. Певний вплив на мотівотворення девіантної поведінки чинить фрустрація – складний емоційний стан, що виникає у відповідь на неможливість задоволення якої-небудь значущої для суб'єкта потреби. Фрустрація викликає нову мотивацію, наприклад на подолання виниклої перешкоди. Фрустрація може виявлятися у вигляді дратівливості, гніву, агресивності. Не маючи точної мети, ці реакції можна направити на

випадковий об'єкт або трансформувати в суїцидальну поведінку.

Саме в цих випадках, коли справжні мотиви поведінки приховані від довколишніх, правопорушення підлітків нерідко здаються невмотивованими, а самогубства – загадковими.

Деякі автори, наприклад, Г.Г.Овчинникова [11], пов'язують процес формування девіантної поведінки з особливостями адаптивного процесу підлітків. У даному випадку соціальна адаптація підлітків розглядається в 3-х напрямках: *адаптивна поведінка* (на користь середовища виховання); *адаптивний стан* (відношення людини, що відображає, до умов і обставин, в які він поставлений); *адаптивність як умова ефективної взаємодії* неповнолітнього з дорослим у системі виховання. У поєднанні вони повинні давати уявлення про те, в яких рамках корисно і доцільно зберігати індивідуальність і незалежність дитини і підлітка, а в інших – здібність його до тісного злиття з соціальним середовищем. Розвиваючись, індивід у кожен період часу врівноважується з соціальним середовищем у тих інституційних забезпечених формах існування, яке властиве кожному віковому періоду.

Небажання неповнолітнього слідувати вимогам і відповідати очікуванням виховного середовища або лицемірне підпорядкування ним, сигналізує про те, що соціальна дійсність в образі виховної ситуації увійшла в суперечність із соціальним - потребами й інтересами людини. Тим самим внутрішня реалізація свого Я якоюсь частиною своїх душевних сил виходить із системи суспільних відносин і починає розвиватися під впливом обставин, що стихійно складаються. При констатації ознак девіантної поведінки потрібно мати на увазі, що воно є наслідком розладу пристосовних функцій.

Адаптація дитини відбувається в трьох основних мікрогрупах: колективі, сім'ї і середовищі неформального спілкування. Будучи залежним від кожної з них, дитина прагне задовольнити вимоги, що пред'являються йому як обов'язкові і бажані з боку середовища. Сила соціальної мотивації (аффіліативної, емпатійної тощо) владно спонукає її слідувати експектаціям з боку середовища і підкорятися його санкціям, дозволяє групам, використовуючи тягу соціального початку в дитині, прищепити їй, у випереджаючому порядку щодо розгортання природно-інстинктивної поведінки, культурно-обумовлені звички й системи світосприймання. Становлення особи як «соціальної суті людини» (А.В.Петровський) у системі, де дитина відчуває себе прийнятою, і, отже, її соціальні потреби не депривіровані, відбувається адаптивний, особа і Я-концепція, збудовані в адаптивній ситуації, надалі виконуватимуть роль адаптації.

До основних форм прояву девіантної поведінки більшість авторів відносять вживання алкоголю, наркотичних і психоактивних речовин, суїцидальні дії і спроби втечі з дому та бродяжництво, девіацію сексуальної поведінки і правопорушення.

Вживання алкоголю. Перед дією алкоголю підліток особливо беззахисний. Як відзначають О.В. Лішин, Л.А.Радзіховський, Л.А. Флегонтова [12], він швидше втрачає контроль над своєю поведінкою, а втративши його, виявляється здатним на дикі, безглузді, часом і жорстокі дії, в яких, протрезвівши, сам деколи не знає себе. Алкоголь робить його залежним від волі ватажків, від грубих норм групової моралі.

Ще один аспект соціальної небезпеки алкоголізму неповнолітніх, як відзначають дані автори, - це ломка психіки в період її інтенсивного розвитку. Наслідки вживання алкоголю підлітком – будь то психічне захворювання, невроз, розвиток особи, що відхиляється, на роки вперед програмує дефекти формування людини.

На відміну від дорослих у підлітків, початківців пиття велике значення мають механізми наслідування: підліток часто п'є не стільки заради ейфорії, що викликається алкоголем, і психологічного комфорту, скільки заради цікавості. Часто пияцтво у підлітків служить проявом реакції емансипації, опозиції.

Зловживання наркотичними і психоактивними речовинами. У літературі описано два види ризику, пов'язаного із зловживанням наркотичними і психоактивними речовинами [10]. Один вид ризику – початок зловживання, інший – ризик розвитку залежності в тих, що почали зловживати. Саме перший вид ризику націлює на раннє виявлення в підлітковій популяції тих, для кого морально-етичні і дисциплінарні чинники не служать серйозною перешкодою для того, щоб випробувати «кайф», пережити розважаючу галюцинації і тому подібне.

Одним з перших психологів, що порушили цю проблему, був Т.В.Теміров [14]. Проаналізувавши репрезентативну вибірку даного контингенту неповнолітніх, він виділив п'ять узагальнених чинників ризику: 1) генетична схильність, під якою розуміється сукупність генетично обумовлених властивостей індивіда, які при зіп'яненні з наркотичними і токсичними препаратами виконують роль передумов, що провокують формування в нього залежності від цих речовин; 2) соціальна адаптація, яка відображає рівень соціальних взаємин особи зі значимим для неї соціальним середовищем; 3) провокуючі обставини – є збірним розумінням тих умов життя підлітка, які полегшують доступ до наркотичних і токсичних препаратів, створюють прецедент, є прикладом для наслідування, пропагують наркотики, уводять індивіда до ситуації з різними формами примусу; 4) ціннісне ставлення до вживання наркотичних і токсичних препаратів, під яким автор позначає інтегральний прояв сукупності усвідомлених або неусвідомлених мотивів, що знаходить поведінковий прояв у відмові або у вживанні наркотичних і токсичних речовин; 5) резистентність (опірність) до провокуючих обставин, під якою розуміється рівень розвитку несприйнятності, неподатливості особи до дії провокуючих обставин.

Існує достатньо досліджень, присвячених вживанню наркотиків підлітками, яким саме наркотикам вони віддають перевагу. Разом з тим, питання, пов'язані з мотивацією вживання наркотичних речовин, розроблені недостатньо. Дані про те, чому підліток вдається до наркотиків, нечисленні. Наприклад, Е.Фромм пов'язує наркоманію з культом споживача, прагненням «споживати щастя» як товар. В.Ю. Завьялов [5] розробив достатню вдалу класифікацію мотиваційних чинників. Перша група мотивів утворюється з трьох «соціально-психологічних» чинників: 1) традиційні, соціально-зумовлені мотиви; 2) субмісивні мотиви, що відображають підпорядкування тискові інших людей або референтної групи; 3) псевдокультурний тип мотивів, що свідчить про прагнення підлітка пристосуватися до «наркоманічних цінностей» підліткової групи.

Друга триада мотивів відображає потребу в зміні власного стану: 1) гедоністські мотиви – прагнення випробувати відчуття ейфорії; 2) атарактичні мотиви – бажання нейтралізувати негативні емоційні переживання; 3) мотиви гіперактивності поведінки – прагнення вийти з апатичного стану, поліпшити на короткий період інтелектуальну й фізичну працездатність.

Третя триада мотивів відображає патологічну мотивацію, пов'язану з наявністю синдрому абстинента і патологічного потягу до наркотика.

На думку В.С. Бігєнського, Б.Г.Херсонського, С.В.Дворяка, В.А.Глушкова[10] підліток, що зловживає психоактивними речовинами, як правило, керується комплексом мотивів. Характер провідного мотиву визначається стадією наркоманії або токсикоманії, особливостями характеру і особистості підлітка.

Суїцидальні дії і спроби. З погляду В.В. Суліцого [13] 90% причин, що підштовхують дітей до самогубства, – споконвічний конфлікт суперечностей «дітей і батьків». При цьому приводом може служити будь-яка подія, яка безпосередньо не пов'язана з причиною суїциду.

А.Е. Лічко виділяє наступні види суїцидальної поведінки:

Демонстративна суїцидальна поведінка. Це розігрування театральних сцен із зображенням спроб самогубства без жодного наміру дійсно накласти на себе руки, іноді з розрахунком, що вчасно врятують. Всі дії робляться з метою привернути або повернути втрачену до себе увагу, розжалобити, викликати співчуття, позбавитися від загрози неприємностей.

Афектна суїцидальна поведінка здійснюється на висоті афекту, який може тривати всього хвилини, але іноді через напружену ситуацію може розтягнутися на години й добу. Існує ціла гамма переходів від імпровізованого на висоті афекту суїцидального спектаклю до майже позбавленого всякої демонстративності дійсного, хоча і швидкоплинного бажання накласти на себе руки.

Дійсна суїцидальна поведінка припускає обдумане, нерідко поступово виношений намір накласти на себе руки. Поведінка будується так, щоб суїцидальна спроба, за уявленням підлітка, була ефективною, щоб суїцидальним діям «не перешкодили». У залишених записках звичай звучать ідеї самозвинувачення, записки більш адресовані самому собі, ніж іншим, або призначені для того, щоб відвести від звинувачення близьких.

За даними А.Е.Лічка, найбільш частими способами, до яких удаються підлітки як при дійсних, так і при демонстративних спробах уважаються отруєння в дівчаток і підвищення у хлопчиків [9].

Втечі з дому і бродяжництво. Результати досліджень феномена соціального осиротіння, які провів Український інститут соціальних досліджень, дозволяє віднести до «дітей вулиці» України наступні групи неповнолітніх:

- бездомні діти, які не мають постійного місця проживання, втратили батьків, з асоціальними формами поведінки, або діти, яких вигнали з дому батьки;
- безпритульні діти – діти, які мають постійне місце проживання, проте вимушені знаходитися на вулиці із-за матеріальної незабезпеченості батьків або опікунів, безвідповідального ставлення до них батьків, сімейних конфліктів;
- діти, які тікають зі шкіл-інтернатів із-за психологічного, фізичного і сексуального насильства;
- діти, які тікають з цілком благополучних сімей, діти з високим рівнем конфліктності, що мають відхилення в психічному розвитку;
- діти, які позбавлені систематичного батьківського контролю, схильні до безцільного проведення часу [3].

На думку А.Е. Лічка делінквентність лише в 1/3 випадки (від 55% у гіпертипів до 15% у епілептоїдів) поєднується з утечами з дому. Він виділяє втечі емансипацій, пов'язані з прагненням позбавитися від опіки і контролю рідних; імпульсивні втечі, пов'язані з прагненням вийти з важкої ситуації; демонстративні втечі, що є в підлітків наслідком реакції опозиції; дромоманічні втечі – є найрідкіснішими в підлітковому віці, їм передують раптово і настрій, що безпримично змінює, тяга до зміни обстановки, у дальні місця.

Девіації сексуальної поведінки. На думку А.Е.Лічка підлітковий вік – період формування сексуального потягу, якому властива недостатня диференційована і підвищена збудливість, а також незавершеність статевої ідентифікації в психологічному сенсі. Саме тому під впливом ситуації легко можуть виникнути девіації сексуальної поведінки [9].

Правопорушення в підлітковому віці. Дослідження фахівців показали наступну картину: найбільш схильними до злочинної поведінки є підлітки від 14 до 18 років. Більшість делінквентних підлітків живуть у неблагополучних сім'ях, що, у свою чергу, пов'язане з поганими житловими і матеріальними умовами, напруженими відносинами між членами сім'ї і низькою турботою про виховання дітей. Характерні риси цих підлітків – хронічна неуспішність, відособлення

від шкільного колективу і погані взаємини з учителями.

Фактори відзначають у девіантних підлітків невротизм і невротичний розвиток. У ряді випадків антисоціальні форми поведінки підлітків пов'язані з органічною поразкою нервової системи, явищами інтелектуальної неповноцінності і психопатичними рисами особи. Ці підлітки відрізняються більшою мірою навіюваності. Їх потяги приймають нерідко збочений характер (садистський відтінок, агресивність) [5, 13, 14].

Не останню роль у формуванні протиправної поведінки підлітків відіграє авторитет лідерів вуличних компаній. «Авторитет», приручаючи новачка-підлітка, вдає, що ставить його на один рівень з собою. Тим самим підліток отримує те, чого через ті або інші причини не міг отримати ні в сім'ї, ні в школі, він задовольняє гостру потребу в спілкуванні і самоствердженні [1].

Таким чином, девіантна поведінка неповнолітніх, різноманітна по формах прояву і ступеня вираженості, обумовлена впливом чинників зовнішнього соціального середовища (особливо мікросередовища), а також індивідуальними особливостями особи підлітка, які визначають його індивідуальне реагування на різні життєві невдачі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонян Ю.М. Психологическое отчуждение личности и преступное поведение. – Ереван, 1987.
2. Битенский В.С., Херсонский Б.Г., Дворняк С.В., Глушков В.А. Наркомании у подростков. - К.: “Здоровья”, 1989. - 215 с.
3. Васильева О.П. Психолого-педагогические аспекты работы с «детьми улицы» //Закон і підліток. Матеріали обласної науково-практичної конференції. - Донецьк, 2000. - С. 137-139.
4. Гульдман В.В. Психологические механизмы формирования суггестивных мотивов противоправных действий у психопатических личностей // Психические расстройства, не исключающие вменяемости. – М., 1984.
5. Завьялов В.Ю. Мотивация потребления алкоголя у больных алкоголизмом и здоровых // Психологический журнал. – 1986. - №5. – С. 102-111.
6. Кормициков В.М. Криминология семейного неблагополучия. - М., 1999. – 179 с.
7. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание, Личность. – М.: Педагогика, 1989. – 304 с.
8. Лукомская М.И. О так называемых патических кражах и их судебно-психиатрической оценке // Вопросы судебно-психиатрической экспертизы. – М., 1974.
9. Личко А.Е. Типы акцентуаций характера и психопатий у подростков. - М.: „ЭКМО-Пресс”, 1999. – 416 с.
10. Личко А.Е., Битенский В.С. Подростковая наркология. – Л.: Медицина, 1991. – 304 с.
11. Овчинникова Г.Г. Социально-психологическая адаптация как фактор становления Я-концепции подростка: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – М., 1997. – 20 с.
12. Психологические принципы предупреждения и преодоления пьянства и асоциального поведения подростков. Методические разработки. НИИ ОПП АПН СССР, - М., 1986. – 16 с.
13. Сулицкий В.В. Профилактика детского суицида в семьях // Закон і підліток. Матеріали обласної науково-практичної конференції. – Донецьк., 2000. - С. 186 – 193.
14. Темиров Т.В. Психологические условия выявления и предотвращения предрасположенности подростков к наркомании и токсикомании: Автореф. дис. ...канд. психол. Наук. - М., 1990. – 23 с.

Подано до редакції 14.08.09

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена проблеме формирования отклоняющегося поведения современных подростков, раскрыты основные виды и мотивы отклоняющегося поведения.

SUMMARY

The article refers to the issue on forming deviant conduct of modern teenagers, exposes basic kinds and motives of deviant conduct.

Ключові слова: делінквентна поведінка, девіантна поведінка, мотивація, суїцидальна активність

Keywords: delinquent conduct, deviant conduct, motivation, suicidal activity.